
11. Цимбрикевич Й. С. Класовий і загальнолюдський підходи до аналізу і оцінки суспільних явищ (до критики класової методології ленінізму) : монографія / Й. С. Цимбрикевич. – Івано-Франківськ : Вид. Супрун В. П., 2007. – 268 с.

В статье исследуется сущность свободы, ее формы, содержание и процесс институализации, в частности политических свобод. Утверждается, что человеческая свобода является единственным универсальным индикатором определения состояния, уровня развития, а главное, эффективности функционирования всей системы общественно-политических отношений, власти, действия политических институтов, различного уровня норм, законов, функциональной пригодности политической системы, гражданских основ бытия. Засвидетельствовано, что украинскому обществу нужно гораздо глубже и шире понимать идеалы свободы. Переосмысления всей истории формирования идей свободы, демократии, равных прав, частной собственности, справедливости и нравственности имеет важное значение для Украины.

Ключевые слова: политические свободы, гражданские свободы, свобода воли, политические ценности, демократия, частная собственность, справедливость, нравственность.

The article examines the essence of freedom, its form, content and process of institutionalization, including political freedoms. Argued that human freedom is the only indicator of a universal definition of state-level development, and most importantly, the efficiency of the whole system of social and political relations of power, of political institutions, different levels of norms, laws, functional suitability of the political system, civil foundations of existence. Been shown that Ukrainian society needs much deeper and broader understanding of the ideals of freedom. Rethinking the history of the formation of ideas of freedom, democracy, equal rights, private property, justice and morality is important for Ukraine.

Keywords: political freedom, civil liberties, freedom of will, political values, democracy, private property, justice, morality.

УДК32:005

ББК66.022(4Укр)

Іванна Ломака

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА МОДЕРНІЗАЦІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Стаття присвячена теорії політичної трансформації та модернізації як складовій частині загальної теорії соціальної модернізації, аналізу становлення України як демократичної і правової держави, концептуальному розгляду трансформаційних та модернізаційних процесів політичної системи України.

Ключові слова: суспільство, демократія, модернізація, транзитологія, політична система, трансформація, політичний режим, політичний процес.

Сучасний світ являє собою складну систему з багатьма взаємозалежними елементами, яка перебуває у стані нестійкої рівноваги. Глобалістська політика найрозвиненіших країн планети аж ніяк не пом'якшує напруженості у відносинах між державами та між різними верствами населення в середині країн. Глобалізація призвела до виникнення проблем якісно нового типу, так званих глобальних проблем сучасності, що відзначаються складністю, загрозливістю та гостротою. Тому нині особливої актуальності набуває проблема підтримання в суспільстві необхідного рівня соціальної інтеграції й стабільності, які б забезпечували взаємоузгодження процесів соціального співжиття та не гальмуючи назрілих змін усували загрозу руйнівних соціальних вибухів.

Теорія транзитології, як спеціальна теорія, інтенсивно почала розроблятися в 70-ті роки ХХ сторіччя, особливо у вигляді теорій “держави перехідного періоду” і “процесу переходу від капіталізму до соціалізму”.

У першому випадку були більш активні західні вчені. У другому випадку – марксистичні, що намагалися не лише обґрунтувати закономірність загальної трансформації світу від капіталізму до соціалізму, але й представити як новий зразок суспільного роз-

витку перехід від родоплемінного устрою (в Африці), феодалізму (в Азії й Африці) до соціалізму, минаючи стадію капіталізму. У другому випадку навіть ігнорувалася класична марксистська теорія суспільно-економічних формацій або ж висувалася концепція такої собі “азіатської” суспільно-економічної формації, де перехід такого типу цілком допустимий і навіть закономірний. При цьому ігнорувалися й всі інші основні ідеї К.Маркса й Ф.Енгельса: про економічні передумови політичного перевороту, про роль робітничого класу (пролетаріату) як гегемона соціалістичної революції, про соціалістичну революцію, передусім, у технологічно розвинених країнах, тощо. Марксистська догма, надто в ленінсько-сталінському варіанті, підганялася під події: іде родоплемінна війна в Африці, де одне плем'я вирізує інше, – значить, це “націонал-революційний рух соціалістичної орієнтації”, скинули радянські радники і їхні тимчасові союзники короля або змінили політичний режим, значить почалася соціалістична революція (Афганістан, Ангола, Лаос, Камбоджа, Ефіопія, Єгипет, Сирія, Гвінея, Бірма, Лівія, Алжир, Судан, Сомалі, Нікарагуа, Куба, Чилі, Індонезія тощо).

Однією з найгрунтовніших спроб розробки теорії “політичного транзиту” слід вважати модель відомого політолога Д.Растоу, який намагався доповнити, поліпшити теорію політичної модернізації, перебороти її недоліки за рахунок більш широкого її трактування, а не лишень розглядати її як теорію переходу від традиційного суспільства до сучасного. Він розмежовує “генетичний підхід” і “функціональний підхід” до політичної трансформації, наголошуючи на все більшій ролі змінних (нових і що розвиваються) факторів політичної динаміки: “Фактори, що забезпечують стійкість демократії, не обов'язково рівнозначні тим, які породили дану форму устрою політичної системи: при поясненні демократії необхідно проводити розмежування між її функціонуванням і генезисом” [2, с.5]. Іншими словами, треба розрізняти, які сили забезпечили перехід до демократії, а які використовують демократію як ефективний інструмент влади або як ширму для не зовсім демократичних режимів. Д.Растоу також розмежовує модель “генезису демократії” під впливом внутрішніх механізмів розвитку держави (більшість країн Західної Європи й США), “поштовху ззовні” (у Німеччині і Японії після Другої світової війни), у результаті імпорту емігрантів (Канада, Нова Зеландія, Австралія тощо).

У цілому ж прихильники “політичної транзитології” вирізняють дві головні передумови переходу до демократії: наявність відповідного рівня національної єдності та волі до демократичного переходу й реальна боротьба за демократію. На матеріалі порівняльного аналізу досвіду переходу до демократії двох відмінних країн – Швеції (1890–1920) і Туреччини (1940–1960 р.) Д.Растоу виділяє три основні фази перехідної динаміки: 1) підготовча фаза, що характеризується визріваючим конфліктом основних соціальних сил; 2) фаза прийняття рішень на основі вирішення конфлікту (мирним або революційним шляхом), коли виробляється політична формула “великого компромісу між основними акторами” і основних історичних правил демократичної гри; 3) фаза утвердження нових форм спілкування людей і нових демократичних інститутів [2, с.7]. Тобто, через досягнення національної єдності, соціальне протиборство й історичні компроміси до становлення інститутів демократичної держави й закріплення нових правил гри на загальнонаціональному рівні.

В 1980–1990-ті рр. ряд дослідників розробляють моделі демократичного переходу відповідно до нових історичних умов, коли стало, очевидно що соціалістична система перебуває в стані глибокої кризи й може розпочатися її трансформація швидкими темпами.

Дослідник А.Пржеворскі вважає, що перехід до демократії не суперечить марксизму й залежить від динаміки співвідношення соціальних сил. На першому етапі “лібералізації” відбувається зміна співвідношення сил між правлячими й опозиційними

угрупованнями, що впливає з посиленням тиску на правлячий режим “знизу” та розколом правлячого угруповання “нагорі”. У цій ситуації може посилитися конфронтація правлячих сил і опозиції. Правлячий режим може вдаватися до репресій і піти на зміцнення авторитаризму, або ж на лібералізацію політичних відносин. Якщо здійснюється лібералізація на основі компромісу між помірною верхньою правлячою елітою й опозицією, то можливе динамічне просування демократизації за рахунок посилення позицій реформаторів, а згодом і включення в процес конструювання демократичних інститутів і сил опозиції, що дістає усе могутнішу підтримку “знизу” [6, Ch. 2].

На близьких позиціях стоять відомі транзитологи Ф.Шміттер і Г.О’доннел, які проте більше наголошують на інституціональних аспектах політичних змін і механізмах включення громадян у систему нових політичних інститутів та нових політичних цінностей, де авторитарна влада окремих лідерів і груп бюрократів замінюється пануванням надперсональних процедур і конституційних норм.

Більш оригінальнішою виглядає концепція С.Хантінгтона, котрий вважає, що перехідні процеси усередині окремих країн відбуваються унаслідок глобальних політичних змін, світових “хвиль демократизації”. Він твердить, що таких хвиль в ХХ сторіччі було три. Пік першої хвилі припадає на кінець Першої світової війни, коли зникло багато абсолютистських режимів і розпалися Австро-Угорська, Німецька, Російська й Османська імперії. Згодом відбулось повернення до авторитаризму (СРСР, Німеччина, Італія, Угорщина тощо). Невдовзі після Другої світової війни розпочалася друга “хвиля демократизації”. Проте до 70-х років ця хвиля “відкочується”, і число авторитарних режимів збільшується. У середині 70-х років настає третя “хвиля демократизації”, що триває й у дев’яності роки. Під її впливом внутрішня демократизація прискорюється. Можливі три шляхи демократизації: 1) трансформація, при якій усе ще сильне правляче угруповання диктує опозиції умови пакту про демократизацію країни; 2) перегруповання, коли існує паритет сил між правлячим режимом і опозицією, внаслідок чого заміна урядів відбувається в результаті переговорів; 3) заміна правлячого режиму опозицією, що опирається на підтримку мас “знизу” [3, с.12].

Аналіз концепцій “політичного транзиту” у ряді випадків дає досить ефективні результати, коли використовується для дослідження європейських і північноамериканських країн або ж країн, близьких до європейської цивілізації (у Латинській Америці, Австралії, Новій Зеландії тощо). Стосовно більшості країн Африки й Азії він менш ефективний.

Окремі положення даних концепцій можна використати й стосовно України. Проте специфіка правлячого режиму й опозиційних груп в Україні робить більшість тез концепцій політичної транзитології не діючими. Україна вже не Схід, проте ще й не Захід.

Не можна сказати, що модернізація відсутня в Україні. Вона присутня, проте у вигляді віртуальної реальності. Тобто замість реальних реформ в сучасній Україні, особливо впродовж останніх років, ведуть самостійне життя міфи, віртуальні образи, які відіграють роль реальності, переживаються як повноцінна реальність. У світі віртуальної модернізації точаться дискусії про шляхи та методи реформування, приймаються закони й укази, програми й скореговані програми, однак реальність не змінюється, реформи залишаються міфом, демократія й правова держава виступають у вигляді мрії.

Україна, з одного боку, проголосила курс на політичну й економічну модернізацію реформістським шляхом, з іншого боку, фактично все обмежується позитивними “політичною стабільністю” і “економічною стабілізацією”. Тут спостерігається явне протиріччя. Швидка модернізація не узгоджується з політичною й економічною ста-

більністю. Отже, слід чіткіше визначитись, що ж ставиться за мету – модернізація суспільства чи стабільність у такому стані, що досягнутий?

Із категорій “стійкість”, “рівновага”, “стабільність”, “криза”, “консолідація”, “поляризація суспільства”, “розкол суспільства”, у яких описуються політичні процеси, нам треба вибрати ті, які б найбільше точно відбивали специфіку України в цей час. Очевидно, найчастіше в нас вживаються категорії “стійкість” і “стабільність”, коли намагаються сформулювати теоретичні моделі політичних змін, тоді як опозицією до них відповідно виступають категорії “нестійкість” і “нестабільність”. Всі чотири категорії широко застосовуються для дослідження політичної динаміки в рамках структурно-функціонального й системного підходів, трансформаційних теорій.

Передусім треба відповісти на запитання: “стійкі” політичні процеси в Україні чи ні? Відповідь однозначна: нестійкі, оскільки країна, на загальноприйнятій думку, перебуває в перехідному стані.

Політичний процес є стійким, по-перше, коли в певний період має стійкі кількісно-якісні характеристики, а, по-друге, зберігається певний рівень підтримки цілісності й системної організованості держави, політичного режиму, системи керування. Ні перших, ні других умов не дотримано, оскільки в Україні лише недавно прийнята Конституція, багато систем суспільства ще не відповідають їй, оголошена адміністративна реформа на державному й регіональному рівнях, багато державних структур (Кабінет Міністрів, Секретаріат Президента, Прокуратура, суди, місцеве самоврядування тощо) функціонують без достатнього законодавчого забезпечення, існує перманентне протистояння виконавчої й законодавчої влади тощо.

Згідно з теорією трансформації й катастроф стійкість будь-якої динамічної соціальної системи обумовлена дією двох тенденцій, одна з яких відтворює й зберігає “старі” системні якості, а друга забезпечує пошук нового, прогресивного, аби адаптувати політичні структури до нових історичних умов [1, с.42]. При цьому динамічна стійкість політичної системи або процесу має відносний характер, оскільки політичне і економічне (зовнішнє середовище) змінюються. Тому йдеться скоріше про певний ідеальний тип, еталонну модель, що дає змогу підготуватися до подолання можливих криз і переходу до стійкого розвитку.

Стабільність же політичної системи й політичного процесу – стан стійкості, незмінності на певному відтинку часу, на певному етапі розвитку. Стабільність співвідносять із оперативними, тактичними параметрами політичної динаміки, а стійкість – зі стратегічними. Стабільність позитивна в певні періоди як результат тактичних угод між основними політичними силами, як баланс, рівновага сил. Після періоду стабільності може бути модернізаційний ривок до нової стратегічної стійкості або ж стагнація й дестабілізація, що призводять до нестійкості політичної системи.

Крайньою формою політичної нестійкості виступає системна криза політичного режиму або всієї держави. Якщо її не зупинити, то можливі революції, розпади старої політичної системи. Вирішення кризи необхідна умова переходу до стійкого розвитку. “Демократія стійка, – зазначає американський дослідник А.Пржеворскі, – коли інституціональна структура сприяє досягненню таких нормативно належних і політично очікуваних результатів, приміром, як запобігання самочинного насильства, забезпечення фізичної безпеки, рівності або справедливості, і при цьому політичні інститути, у свою чергу, адекватно переборювали кризи в тих випадках, коли подібні цілі не були ще повністю реалізовані” [7, р.107].

Політична модернізація в Україні можлива лише після подолання політичної кризи, коли політична еліта одержить підтримку “знизу” і “ззовні” на кардинальні політичні реформи. При цьому можливі дві моделі реформ і створення політичних систем. “Сакральна-колективістська” (мобілізаційна), пов’язана з персоніфікованим лідерством

харизматичної особистості або гегемонією масової партії. Такий шлях розвитку України після четвертих президентських виборів малоймовірний. “Секулярно-лібертаріанська” (плюралістична) модель, коли політична система модернізується на основі компромісу, угод основних політичних сил. Такий шлях для України більш ймовірний. Як зазначає Д. Аптер: “краща саме друга модель модернізації, що є перетворенням традиційної, мобілізаційно-автократичної системи в демократичну, “узгоджувальну” модель системи сучасного типу, де починають працювати інші політичні інститути й механізми – плюралістична партійна законодавча й виконавча влада. Складається нова структура політичної влади” [5, p.67.]

У цьому випадку в Україні може бути сформована політична система з такими характеристиками: 1) підсилиться й централізується державна влада на національному рівні; 2) регіони не одержать надмірних повноважень, що загрожують розколом країни, проте одержать достатні повноваження для реалізації демократичних принципів місцевого самоуправління. Тому тези про другу, “вищу” палату парламенту, де буде представлене керівництво регіонів (зокрема, призначуване “зверху”), в унітарній державі – не логічні й суперечать Конституції України; 3) буде підсилюватися спеціалізація політичних інститутів, їхня диференціація в системі “законодавча – виконавча влада”; 4) можливий ріст рівня участі народних мас у політичних процесах.

Сучасна Україна підпадає частково під характеристику країни, що модернізується, так і країни, що перебуває в стадії політичного переходу (“політичного транзиту”), хоча й досить специфічного. Складність модернізації України включає багато аспектів: криза комуністичної ідеології, криза легітимної підтримки комуністичного режиму (цінностей і норм), кардинальні зміни в економічному й політичному ладі, кардинальні зміни в організаційно-управлінських структурах (фактично створюється нова система керування), змінюються зовнішньополітичні відносини (розпадається СРСР із усіма наслідками), перебудовується повсякденне життя. Дана модернізація не укладається в поняття “революція”, “контрреволюція”. Вона більш стихійна, масштабніша, суперечливіша, кардинальніша, ніж політичний переворот, здійснений якоюсь партією або групою осіб (наприклад, військових), з метою захоплення влади, вона не укладається в поняття “прогрес”, а надто за найближчими соціальними наслідками (“шокова терапія”), у ній непомітні “реформістські” або “революційні” сили й організації.

Звичайно, політична модернізація може здійснюватися досить автономно від економічних і соціальних умов, як і останні автономно від політичної модернізації (наприклад, сучасний Китай). Проте це означає, що будь-коли часткова модернізація може бути зупинена, адже багато що залежить від змін у правлячих елітах, від випадкового збігу обставин. Тоді цілеспрямовані модернізації переходять у фазу стихійних, спонтанних, з непередбачуваними наслідками.

Політична модернізація може мати цілісносистемний і внутрішньосистемний характер, тобто модернізується політична система в цілому або ж окремі елементи системи (наприклад, виконавча влада), еволюційний або катастрофний характер (у другому випадку модернізація після катастрофи діючої системи, наприклад, радянської). Будь-яка модернізація може бути верифікована на той чи інший критерій, що може бути якісним і кількісним, просторово-тимчасовим і ціннісним, класовим і прогресивним тощо.

У використанні такого роду типологій багато що залежить від вибору критеріїв відбору. Зокрема нині серед політологів популярні аксіологічні критерії позитивних, прогресивних або негативних, регресивних змін у політичному житті.

Модернізаційні зміни – це не безцільний і не нескінченний процес. У стратегічному плані він спрямований на встановлення стійкого й стабільного порядку, регулювання ходу політичної динаміки. Проте й нестабільність – це неодмінний і не завжди

негативний елемент політичного розвитку. Досить часто політична стабільність переростає у застій, стагнацію, і тоді виникає потреба в нестабільності як факторі переходу до ефективних змін, стимулі громадської згоди на здійснення якісних політичних змін. “Політична нестабільність у її соціальному змісті породжує та стимулює розвиток духу творчості й інновацій”, – зазначає американський політолог Д.Аптер у праці “Політична зміна” [4, с.106].

У політичному житті еволюціоністська наукова парадигма, надто ідея прямого однолінійного розвитку – від простого до складного, працює неоднозначно, оскільки наступність шаблів політичного розвитку якщо й можна простежити в глобальному вимірі, то необхідно вносити виправлення плюралістичної парадигми про множинність політичних культур, у рамках кожної з яких досить специфічно вирішуються проблеми влади, політичної поведінки тощо. Що традиційно в Японії, може не одержати масової підтримки у Франції або Італії. Взаємодія традиційних і сучасних ціннісних змістів у політичних змінах нашого часу досить суперечлива.

Узагалі спрощений дихотомний підхід до сучасних модернізаційних проєктів, як протистояння традицій і сучасності, коли традиції сприймаються як непродуктивна, відстала сила і які підлягають скасуванню, зламунню, аби затвердити “сучасність”, занадто примітивізований. У рамках такого підходу важко пояснити специфіку перехідних суспільств, притаманну кожному з них внутрішню динаміку, надто той факт, що багато традиційних суспільств легше модернізуються, а ніж суспільства з нестійкими історичними традиціями, із клановими режимами, з еkleктичною культурою та способом життя. Саме в таких суспільствах модернізація може легко зруйнувати сформовані в суспільстві принципи й норми соціальності й призвести до кризи структурного влаштування, до дезінтеграції й хаосу. Тоді виникає проблема відродження існуючих моделей та принципів соціальності. Це видно на прикладі ряду країн Азії, Африки й Латинської Америки, де впроваджувані десятиліттями й навіть сторіччями європейські принципи й норми способу життя виявилися не життєвими. І де довелося здійснювати “модернізацію навпаки”, відроджуючи звичні соціальні інститути й норми, аби забезпечити життєздатність суспільств.

Моделі модернізації багатовимірні, отже повинні враховувати різні сторони процесу зміни характеру суспільних відносин та соціальних структур. Реалізація ж цих моделей може породити нові суспільні протиріччя, підсилити старі. Наприклад, модернізаційні проєкти в постсоціалістичних країнах породжують або ж підсилюють протиріччя між багатими й бідними, між містом і селом, між молоддю й людьми похилого віку, які сформувалися в умовах тоталітаризму. Тому сьогодні “у ціні” гнучкіші багатofакторні моделі модернізації, які враховують синтез традиційної специфіки розвитку, насамперед цивілізаційної й національної, із сучасними прогресивними зразками розвитку, що виявляється в більшій стійкості інституціональних та духовних структур, які характеризують суспільство, що модернізується. Сучасні моделі модернізації конструктивніші в оцінці взаємодії еволюційних і революційних факторів розвитку. У наш час умови для революційних змін і революційної діяльності виникають, однак взаємозалежність зовнішніх і внутрішніх факторів розвитку на початку третього тисячоліття настільки міцна, що автономність революцій в окремих країнах ставиться під сумнів.

Коли ж поєднуються рухи протесту з назрілими глибокими структурними змінами, і революція таки відбувається, то в міжнародного співтовариства досить економічних, політичних і інформаційних засобів для нейтралізації антицивілізаційної спрямованості таких революцій. Звичайно, міжнародне співтовариство не може постійно застосовувати політичне насильство як універсальний інструмент нейтралізації або ж ліквідації антицивілізаційних наслідків сучасних революцій, тобто геноциду на релігійній та етнічній основах, масового політичного терору проти народу або захоплення